

در جمله «پرویز پیراهن تازه‌ای خریده است»، اگر «پیراهن تازه‌ای» را حذف کنیم آنچه باقی می‌ماند جمله‌ای نادرستی است: «* پرویز خریده است»، اما متمم اختیاری نبودش جمله را نادرستی نمی‌کند، مانند سازه «با پروین» در جمله «پرویز با پروین ازدواج کرد» که اگر حذف شود جمله‌ی دستوری «پرویز ازدواج کرد» حاصل می‌شود. اما هر سازه‌ای که قابل حذف باشد متمم اختیاری نیست. برای مثال، در جمله «من کتاب را از اول تا آخر خواندم»، از «اول تا آخر» قابل حذف است، اما این سازه متمم اختیاری نیست. میان متمم و فعل رابطه معنایی ویژه‌ای وجود دارد، چنانکه با هر فعل فقط مقوله‌های خاصی می‌تواند به کار رود. به بیان دیگر، شمار متممهای اختیاری از ویژگیهای ظرفیتی افعال است. از دستاوردهای مهم کتاب ظرفیت فعل به دست دادن معیارهایی برای تشخیص متممهای اختیاری از دیگر وابسته‌های فعل است.

همین شرح کوتاهی که درباره ظرفیت فعل آوردیم نشان می‌دهد که نویسنده کتاب چه باید می‌کرده است. در حقیقت کار اصلی او این بوده که فعلهای فارسی (اعم از بسیط و مرکب و پیشوندی و پی‌بستی) را بررسی کند و متممهای آنها را باز شناسد و بر همین مبنا افعال را طبقه‌بندی کند. نویسنده با بررسی ۲۰۰۰ فعل، آنها را بر حسب ظرفیت‌شان به چهار طبقه تک‌ظرفیتی و دو ظرفیتی و سه ظرفیتی و چهار ظرفیتی تقسیم کرده است. اما او به همین بسنده نکرده و هر طبقه از افعال را نیز بر حسب متممهایی که می‌گیرند باز شناخته است؛ مثلاً فعلهای سه ظرفیتی را به پنج گروه تقسیم کرده است:

(۱) فعلهایی که فاعل و مفعول و مفعول حرف اضافه‌ای می‌گیرند:

پرسیدن: امیر راه را از مسعود پرسید.
 فا مفعول فاعل مفعول حرف اضافه‌ای

(۲) فعلهایی که فاعل و مفعول و مفعول نشانه اضافه‌ای می‌گیرند:

یاد دادن: سروش آلمانی را یاد پدرش می‌دهد.
 فا مفعول فاعل مفعول نشانه اضافه‌ای

(۳) فعلهایی که فاعل و مفعول و بند متممی می‌گیرند:

خبر کردن: رضا علی را خبر کرد که لیلا آمده است.
 فا مفعول فاعل بند متممی

(۴) فعلهایی که فاعل و مفعول و تمیز می‌گیرند:

نامیدن: مردم قدیم همدان را هگمتانه می‌نامیدند.
فا مَف تمیز

(۵) فعلهایی که فاعل و مفعول و متمم قیدی می‌گیرند:

گذاشتن: من آریا را پیش مینا گذاشتم.
فا مَف متق

نویسنده از همین رهگذر به شناسایی هشت نوع متممی که با افعال فارسی می‌آیند نیز راه برده است:

(۱) فاعل (شامل فاعل آشکار، فاعل محذوف، فاعل صفر)

فاعل آشکار: بچه‌ها آمدند.

فاعل محذوف: آمدند.

فاعل صفر: باید رفت.

(۲) مفعول

پدرم دیشب در رستوران غذا خورد.

ناصر خانه‌اش را فروخت.

(۳) مفعول حرف اضافه‌ای

مرجان به مینا کمک می‌کند.

(۴) مفعول نشانه اضافه‌ای

علی سفارش غذا می‌دهد.

(۵) بند متممی

او وظیفه دارد که این کار را انجام دهد.

(۶) مسند

مینو دبیر است.

(۷) تمیز

مادرم فرزندانم را نابغه می‌پنداشت.

(۸) متمم قیدی

آریا پیش مینا است.

دست‌آورد دیگر نویسنده تعیین ساختهای بنیادین جمله در زبان فارسی است. در «دستور وابستگی» که راهنمای عمل و مبنای نظری کتاب ظرفیت فعل بوده است، فرض بر این است که سازه مرکزی هر جمله یک فعل است و آن فعل بر حسب متممهای اجباری و اختیاری‌ای که باید یا می‌تواند بگیرد، ساختار جمله را تعیین می‌کند. برای مثال، فعل مرکزی در جمله «ما نشانه‌ای ندیده‌ایم» فعل گذرای «دیدن» است و متممهای این فعل عبارت‌اند از: فاعل (ما) و مفعول (نشانه‌ای). بنابراین، فعل «دیدن» ایجاب می‌کند که ساخت بنیادین جمله چنین باشد: فاعل + مفعول + فعل. حال اگر جمله بالا را گسترش دهیم و مثلاً به این صورت در آوریم:

«ما هیچ اشاره و نشانه‌ای که از تأثیرات یونانی یا سریانی حکایت کند ندیده‌ایم» باز هم ساخت بنیادین آن همان است و تنها مفعول آن گسترش یافته است.

نویسنده با تعیین ظرفیت افعال و انواع متممهایی که می‌گیرند موفق شده است ۲۳ ساخت بنیادین زبان فارسی را باز شناسد. ما در اینجا چند تا از این ساختها را به عنوان نمونه شاهد آورده‌ایم:

(۱) فاعل، فعل

بابا خندید.
فا ف

(۲) ϕ ، فعل، بند متممی

ϕ امید است حالتان خوب باشد.
فا ف بند مت

(در این ساخت جایگاه فاعل خالی مانده است.)

(۳) فاعل، مفعول، فعل

ما کتاب را خوانده‌ایم
فا مف ف

(۴) فاعل، مفعول حرف اضافه‌ای، فعل

آنها از مردم حمایت می‌کنند
 فا مفع ف

(۵) فاعل، مسند، فعل

فردیس موفق شد
 فا مس ف

(۶) فاعل، مفعول، تمیز، فعل

ما او را خوشحال یافتیم
 فا مفع تم ف

تعیین ساختهای بنیادین جمله به این معنی است که هر جمله‌ای که به فارسی بیان شود در قالب یکی از این ۲۳ ساخت می‌گنجد و چه بسا کودکان نیز با فراگرفتن همین ساختهای معدود است که می‌توانند در مدتی کوتاه بر زبان مادری خود تسلط یابند. البته بسامد همه این ساختها یکسان نیست و برخی از آنها به ندرت به کار می‌روند.

به این نکته نیز باید توجه داشت که نویسنده با بررسی ظرفیت دو هزار فعل به این ۲۳ ساخت دست یافته است. شاید اگر شمار افعال را افزایش دهیم ساختهای دیگری نیز به دست آید، اما به اغلب احتمال شمار این ساختها در همین حدود باقی خواهد ماند، چنانکه پژوهش دیگری این نکته را ثابت کرده است.*

آنچه آوردیم سیمایی بسیار کلی از کتاب به دست می‌دهد. اما بسیاری نکات دیگر را خواننده علاقه‌مند در لابلای سطور آن خواهد یافت. مثلاً نویسنده در فصل چهارم که به بررسی «متممهای فعل در فارسی» پرداخته است، افزون بر اینکه هر یک از متممها را به تفصیل شرح کرده ملاکهایی نیز برای تشخیص آنها آورده است؛ و نیز در فصل پایانی کتاب ۲۰۰ جمله از نویسندگان مختلف را به تصادف برگزیده و ساخت آنها را مشخص کرده و به این ترتیب ساختهایی را که خود کشف و شرح کرده به محک آزمایش زده است.

کتاب ظرفیت فعل نخستین اثری است که در آن ساختهای بنیادین جمله با توجه به ظرفیت افعال کشف و به تفصیل طرح و شرح شده است. این اثر علاوه بر اینکه راهی نو در تحلیل‌های دستوری می‌گشاید و دست‌نویسان را فراوان به کار می‌آید، در فرهنگ‌نویسی، به ویژه * رک. لعیا کبیری، فرهنگ ظرفیت افعال فارسی، بر اساس دستور وابستگی، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه بوعلی‌سینا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۲.

اگر فرهنگی آموزشی باشد، و نیز در آموزش فارسی به غیر فارسی‌زبانان بسیار مفید است. گام ضروری دیگری که در این مسیر باید برداشت تدوین فرهنگ فعلهای فارسی و تعیین ظرفیت و متممهای آنهاست.*

کتاب ظرفیت فعل بی‌تردید اثری است که هیچ علاقه‌مند به دستور زبان فارسی از مطالعهٔ آن بی‌نیاز نیست. انتشار این پژوهش جدی و عالمانه را باید به فال نیک گرفت و آن را نشانه‌ای از به بار نشستن تلاشهایی دانست که استادانی مانند دکتر علی‌اشرف صادقی و دکتر محمد دبیرمقدم و دکتر علی‌محمد حق‌شناس به خرج داده‌اند تا شاگردانی تربیت کنند که در مقام استاد صرفاً به شرح نظریه‌ها و تکرار آموخته‌هایشان نپردازند، بلکه به کار بستن آنها را در گشودن گرههای دستور زبان فارسی وجههٔ همت قرار دهند. امید است این رویکرد ادامه یابد و هر چه بیشتر قوت گیرد.

دکتر علاءالدین طباطبایی



* بخشی از این کار در پایان‌نامه‌ای که در پانویشت قبل به آن اشاره کردیم، با راهنمایی دکتر امید طیب‌زاده، انجام شده است.

مرکز نشر دانشگاهی منتشر می کند:

نشر دانش

سال بیست و دوم، شماره سوم

برخی مقالات و نقدهای این شماره:

دفتر عقل و آیت عشق / زهرا طاهری
قواعد اساسی تقویم قمری مسلمانان / ایرج ملک پور
نیمه پنهان (مادینه قدسی) / مهرانگیز اوحدی
سیمای شهر تبریز در قرن هشتم به روایت سفینه تبریز / سیدعلی آل داود
گامی لرزان در راه شناخت زبان تاجیکی / مسعود قاسمی
کتاب آیتن: اثری نفیس در علم اللغه / محسن ذاکرالحسینی

مرکز نشر دانشگاهی منتشر می کند:

نامهای جلال استن

مجله بین المللی مطالعات ایرانی

سال ششم، شماره اول و دوم

نگاهی تازه به زندگی نامه فردوسی / جلال خالقی مطلق
مهرهای خسرو پرویز / علی شهیدی
موقعیت تجاری توزگ در پس کرانه خلیج فارس / حسین کیانرود

Arsaces IV (c. 170-168 BC) the 1st "Missing" Parthian King / **G. R. F. Assar**

Textual and Literary Criticism: The Epic Interface / **Mahmoud Omidshalar**

On Middle Persian *aswār* 'horseman, rider' in Pahlavi Documents

of the 7th Century / **Dieter Weber**

The 'Daivā' Inscription Revisited / **Kamyar Abdi**

List of Fruits and Nuts in the Zoroastrian Tradition: An Irano-Hellenic

Classification / **Touraj Daryae**

با نقدهایی از: سجاد آبدنلو، علی موسوی، مت واترز